

I Türkoloji qurultay - 100

UOT 94(479.24); UOT 94

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Naxçıvan Dövlət Universitetinin professoru
haciyev.i1951@gmail.com

**BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY:
TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİ HƏYATINDA BAŞ VERMİŞ
ƏLAMƏTDAR HADİSƏ KİMİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/16-24>

Məqalədə 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi zərurəti, qurultayın keçirilməsi, tərkibi, müzakirə olunan məsələlər, qəbul edilən qərarlar, bunların tarixi əhəmiyyəti faktik materiallar əsasında araşdırılmışdır. Aydın olur ki, Qurultayın iclaslarında türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası, mədəniyyəti müzakirə edilmişdir. Qurultayda latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Beləliklə, məlum olur ki, Birinci Türkoloji Qurultay XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşüb. Çünki Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız dilçilik hadisəsi olmamış, türk dünyasının elmi və mədəni birliyinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, türk xalqları, Bakı, ortaq əlifba, ortaq dil, terminologiya, tarix, mədəniyyət.

Giriş. Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay əhatə dairəsinə, müzakirə olunan məsələlərin əhəmiyyətinə, türk xalqlarının qarşısında duran vacib məsələlərin müzakirəsinin aparılması və mühüm qərarların qəbul edilməsinə, həm də bir mədəniyyət hadisəsinə görə böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşmüşdür.

Qurultay türk xalqlarının tarixində ilk böyük miqyaslı beynəlxalq tədbir idi. Burada türk xalqları üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan əlifba, dil, ədəbiyyat, tarix, folklor, etnoqrafiya məsələləri sistemli şəkildə müzakirə olunmuşdur. Qurultay türk xalqlarının milli özünüdərk prosesini gücləndirmişdir. Qurultay türk xalqlarının ortaq köklərə, dil ailəsinə və mədəni dəyərlərə malik olduğunu ortaya qoymuşdur. Latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsinin müzakirəsi və bu istiqamətdə qəbul edilən qərarlar sonrakı illərdə türk xalqlarının mədəni inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Keçirilən Qurultay türk xalqları arasında elmi və mədəni həmrəyliyin əsasını qoydu. Nəticədə sonrakı illərdə türk dünyasında keçirilən ortaq konfranslar, müəyyən edilmiş elmi layihələr və mədəni proqramlar həmin ənənənin davamı kimi dəyərləndirilə bilər. Birinci Türkoloji Qurultay təkcə elmi hadisə deyil, türk dünyasının intellektual birliyinin rəmzidir, ortaq gələcəyimizin elmi təməlidir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması haqqında sənədin imzalanması türkoloji irsə və ümumilikdə türk

dünyasının ortaqlıq elmi-mədəni dəyərlərinə verilən böyük önəmin ifadəsidir. Qurultayın türk xalqlarının həyatında və inkişafındakı əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan Sərəncamda deyilir: “Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəliləyən bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır”.

1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərdə keçirilən Qurultay həm elmi, həm siyasi cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Qurultay türk xalqlarının tarixində ilk bu cür geniş miqyaslı tədbir idi və Azərbaycanın türkoloji mərkəzə çevrilməsinə imkan yaratdı. Həmçinin sonrakı dövrlərdə aparılan araşdırmalar üçün də bir mənbə rolunu oynadı. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda 17 iclas keçirilmiş və Türk dünyasının dilinə, əlifbasına, tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinlənilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının inteqrasiyası, inkişafı, Türk dünyası birliyi üçün mühüm tədbir idi və çox böyük milli özünüdərk, milli dirçəliş mərhələsi kimi yadda qaldı.

Birinci Türkoloji Qurultayın təşkili, tərkibi və keçirilməsi. 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Soveti Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. İlk dəfə qurultayın çağırılması məsələsi hələ bir il əvvəl Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən SSRİ rəhbərliyinə təqdim edilmişdir. SSRİ hökumətinin Türkoloji Qurultayın çağırılması barədə qərarından altı ay əvvəl latın əlifbasına keçilməsi məsələlərinin həll edilməsi zərurəti birinci Azərbaycan Yerli Diyarşünaslıq Qurultayında və SSRİ Elmlər Akademiyasının və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Birliyində qaldırılmışdı (Birinci, 2016: 52).

SSRİ XKS-in qərarı ilə Qurultayın çağırılmasına hazırlıq üzrə təşkilat komitəsi yaradıldı. Təşkilat Komitəsinin tərkibinə Səməd Ağamalıoğlu (sədr), M.Pavloviç, Həbib Cəbiyev, Vasili Bartold, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Q.Broydo, Tyuryakulov, Zifeld, Fitred, Bəkir Çobanzadə, Aşmarin, Odabaş, Novşirvano, Əhməd Baytursunov, Yusifzadə seçildilər.

Azərbaycanda Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsi yaradılmışdı. YTƏ Komitəsinin fəaliyyəti və savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində əldə edilən uğurlar Sovet İttifaqının ərəb əlifbasından istifadə edən digər xalqları içərisində maraqlı oyatdı. YTƏ Komitələri Dağıstan, Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında və digər yerlərdə təşkil olundu. Əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türkdilli xalqların qurultayını çağırmaq zərurəti meydana çıxdı. Azərbaycan YTƏ Komitəsi “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti” ilə birlikdə ilk türkoloji qurultay çağırmaq qərarına gəldi. Hökumət onun keçirilməsinə 100 min manatadək pul ayırdı (ARDA, 3-4).

Qurultayın keçirilməsi üçün müxtəlif şəhərlər müzakirə olunsada, üstünlük Bakı şəhərinə verilməmişdi. Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun idi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi. Ölkədə bu istiqamətdə tanınmış və nüfuzlu söz sahibləri, elm adamları çoxdan bəri səmərəli fəaliyyət göstərirdi. Yeni əlifbanın qəbulu ilk dəfə burada gerçəkləşdirilmiş, 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq həmin sahədə artıq müəyyən təcrübə də qazanılmışdı. Azərbaycan paytaxtında digər türk respublikalarındakı ilə müqayisə olunmayacaq qədər inkişaf etmiş elmi-türkoloji mühit formalaşmışdı. Başqa bir səbəb isə Azərbaycanın “Şərqi qapısı” olması idi. Burada baş verən hər bir hadisə ən azı həm İranda, həm də Türkiyədə görünür, bütövlükdə isə Şərq xalqlarının diqqətini çəkirdi (525-ci qəzet, 2025: 8.7).

Qurultay Şərqdə birinci olaraq ərəb əlifbasını latın qrafikası ilə əvəz etməyə təşəbbüs göstərmiş Azərbaycan paytaxtı Bakıda, İsmailiyyə binasında 1926-cı ilin fevralın 26-da açıldı (Azərbaycan tarixi, 2008: 231). Fevralın 26-dan martın 5-dək davam edən qurultayda 131 nümayəndə (93 nəfəri türk dilli idi, 20 nəfəri beynəlxalq elmi ictimaiyyətinin nümayəndəsi) iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, Türk dünyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdir (I Türkoloji, 2016: 21). Qurultayda Sovetlər Birliyində yaşayan türk dilli xalqların əksəriyyəti təmsil olunmuşdur. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda ölkələr üzrə iştirak edən nümayəndələr aşağıdakı kimidir:

Azərbaycan – 22 nəfər (o cümlədən 3 nəfər Naxçıvandan), Krım – 6 nəfər, Tatarıstan – 8 nəfər, Rusiya Federasiyası – 26 nəfər, Türkmənistan – 5 nəfər, Qazaxıstan – 2 nəfər, Dağıstan – 6 nəfər, Başqırdıstan – 5 nəfər, Özbəkistan – 11 nəfər, Adıgey vilayəti – 2 nəfər, Türkiyə Cümhuriyyəti – 5 nəfər, Gürcüstan – 6 nəfər, Şimali Osetiya – 3 nəfər, Rostov – 3 nəfər, Yakutiya – 2 nəfər, Ermənistan – 2 nəfər, Qaraçay, Ukrayna, Xakasiya, Kislovodsk, Çuvaş, Çeboksarı, Abxaziya, Çeçenistan, Həştərxan, Oyrat diyarı, Almanıyanın hər birindən 1 nəfər (cəmi 11 nəfər) (Məmmədli, 2026: 46-50).

Qurultayda Azərbaycan nümayəndələri aşağıdakılar idi: Səmədağa Ağamalıoğlu, Mustafa Quliyev, Əhməd Repinov, Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Fərhad Ağazadə, Nikolay Aşmarin, Aziz Ubeydullin, Həbib Cəbiyev, Hənəfi Zeynallı, Artur Zilfeldt, Müseyib İlyasov, Pənah Qasimov, Cabbar Məmmədşad, Cəlil Məmmədquluzadə, Həsən Musayev, Hüseyn Musayev (Naxçıvan), Xurşid Fərid, Xalid Xocayev, İbrahim Şəbüstəri (Naxçıvan), Ayna Sultanova, Həmid Sultanov (Naxçıvan) (Məmmədli, 2026: 46-47).

Moskva və Sankt-Peterburqdan görkəmli şərqşünaslar S.R.Oldenberq, A.N.Samoyloviç, M.P. Pavloviç, P.N.Poppe və b., Berlin və Kildən Radebolt Valter, Menzel Teodor Teodoroviç, Türkiyədən Mehmet Fuad Köprülüzadə qurultayın işində iştirak edirdilər (Azərbaycan tarixi, 2008: 231).

İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmişdir. Qurultayı o açmış, Sovet Sosialist Azərbaycanında ilk Türkoloji Qurultayın təntənəli iclasını açıq elan etmişdir. Teodor Menzel Səmədağa Ağamalıoğlunu belə xarakterizə edir: Rəsmi təhsili yüksək olmasa da, müdrik baxışlara, zəhmli idarəçilik qabiliyyətinə, parlament etikasına, hakimiyyətə malik idi. Latın əlifbasına olan fanatik simpatiyasına baxmayaraq, hər zaman obyektiv və məsuliyyətli davranırdı (Məmmədli, 2026: 55).

Qurultayın açılışında Səmədağa Ağamalıoğlu demişdir: “...birbaşa məsələyə keçmədən əvvəl sizə məlumat verməliyəm ki, əvvəlcə xan istibdadı və məsuliyyətsiz feodallar sistemi, daha sonra isə rus çarizmi tərəfindən incidilən Azərbaycan ilk dəfədir ki, tarixi fəaliyyət səhnəsinə taleyini öz arzularına uyğun şəkildə qurub-yaradan azad xalq kimi qədəm qoyur. Və əgər azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər, keçmiş Romanov imperiyasının bütün kiçik xalqları mövcud olmağa, düşünməyə, asudə nəfəs almağa başlamışlarsa, bu, Böyük Oktyabr inqilabının iradəsilə baş verib... Azərbaycanlılar onların bəxtinə düşən və dünyada ilk türkoloji qurultayın onların doğma torpağında açılmasından ibarət olan səadəti qiymətləndirməyi bacaracaqlar... Mənə elə gəlir ki, indiyədək heç bir elmi qurultay geniş zəhmətkeş kütlələrinin diqqətini bu qədər cəlb etməyib. İlk dəfədir ki, biz bu cür qurultaya xalq kütləsinin belə möhtəşəm diqqəti ilə rastlaşırıq və bu da qurultayda baxılan və həll edilən məsələlərin türk-tatar xalqları üçün əməli baxımdan nə qədər canlı olduğunu göstərir” (525-ci qəzet, 2025: 8.7.).

Qurultayın gündəliyindəki ilk məsələ təşkilati məsələlərlə bağlı idi. Rəyasət Heyətinin tərkibi, Rəyasət Heyətinin fəxri üzvləri, mandat komissiyası, redaksiya komissiyası, katibliyin seçilməsi üçün söz Əbdül Cabbarova verilmişdir. Uyğun olaraq 22 nəfər, 6 nəfər, 5 nəfər, 6 nəfər və 5 nəfərin namizədlikləri irəli sürülmüş və onlar yekdilliklə seçilmişlər (Первый, 2011: 9-11).

SSRİ və Azərbaycan SSR hökuməti adından qurultayı təbrik edən Qəzənfər Musabəyov demişdir: “Millətlərin öz müqəddəratlarını müəyyənləşdirmək şüarını irəli sürən Oktyabr İnqilabı geridə qalmış türk-tatar xalqlarına dünya mədəniyyətinə, tərəqqiyə qoşulmaq imkanı vermişdir. Həqiqətən də, biz bu xalqların mədəniyyət sahəsində qüdrətli irəliləyişinin şahidiyik. Türkoloji Qurultay həmin elmi irəliləyişin möhkəm bünövrəsini qoymalıdır” (Первый, 2011: 12).

O, hakimiyyətin Qurultay qarşısına qoyduğu ən mühüm vəzifələri aşağıdakı şəkildə göstərmişdir:

“...Birinci – sovet ərazisindən kənarda olan elmi-mədəni aləmlə səciyyəvi, sıx və bilavasitə əlaqələr; ikincisi – yerli diyarşünaslıq cəmiyyətinə onun elmi fəaliyyət axarına yönəldilməsi sahəsində yardım göstərilməsi; üçüncüsü – türk-tatar xalqlarının sosial-siyasi həyatının və onların inqilabi hərəkət tarixinin son dərəcə diqqətlə araşdırılması” (Первый, 2011: 13).

SSRİ MİK nəzdində yaradılmış Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyasının rəhbəri Nikolay Pavloviç Birinci Türkoloji Qurultayın məhz Azərbaycanda keçirilməsini, eləcə də ona (Qurultaya)

hakimiyyətin verdiyi önəmi qiymətləndirərək demişdi: “Bu Qurultayın böyük Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olan Azərbaycan Respublikasında çağırılması da Sovet hakimiyyətinin, fəhlə-kəndli hakimiyyətinin milli siyasətinin prinsiplərinin böyüklüyünə sübutdur, yoxsa belə bir Qurultay hər hansı başqa ölkədə ola bilərdimi? Məgər siz Sovet İttifaqından kənarda Bartold, Elmlər Akademiyasının nümayəndələri Oldenburq, Krımski və b. elm nəhənglərinin savadsızlığı aradan götürməyə kömək edə biləcək bütün yolları müzakirə etmək üçün zəhmətkeş kütlələrinin nümayəndələri ilə birlikdə toplaşdığı başqa bir qurultay görmüsünüzmü?” (525-ci qəzet, 2025: 8.7).

Milli siyasətin bu və ya digər dövlətin taleyində ölüm-qalım məsələsi olduğunu xatırladan N.Pavloviç çarizmin çökməsindən nəinki məzlum xalqların, elə rusların özlərinin də xilas olduğunu nəzərə çarpdırmışdı.

Zaqafqaziya hökumətinin üzvü Mirzə Davud Hüseynovun çıxışı türk xalqlarının Sovetlər Birliyindəki coğrafi, sosial-siyasi və mədəni yeri, çəkisi, əhəmiyyəti barədə Qurultaya verilmiş bir məsaj idi. Qurultay rus-sovet şovinizminin təsiri altında keçirilsəydi M.D.Hüseynov açıq danışa bilməzdi.

Qurultayda dinlənən məruzələr və müzakirə olunan məsələlər. Birinci Türkoloji Qurultay XX əsrin əvvəllərində türkoloji elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə: dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, terminologiya, metodika sahələrində ən aktual problemlərin həllinə, mövcud səviyyəsinə və inkişaf etdirilməsi yollarına işıq salan mühüm baxışlar sisteminin əməli-nəzəri ifadəsidir.

Qurultayın gedişində 38 elmi məruzə edilmişdir. Onlar arasında bəziləri xüsusi diqqəti cəlb edir. Belə ki, V.V.Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri”, S.F.Oldenberq “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları”, A.A.Miller “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında”, F.M.Köprülüzadə “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı”, A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, B.V.Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında”, H.B.Zeynallı “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında”, S.Y.Malov “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, F.R.Ağazadə “Türk dillərində düzgün yazı”, N.F.Yakovlev “Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri”, C.M.Məmmədquluzadə “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, N.N.Poppe “Türk dillərinin altay dilləri ilə qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, T.T.Menzel “Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri”, A.Ş.Şəraf “Ərəb və latın sistemli şriftlər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri” və b.

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə obyektinə oldu: Əlifba məsələsi, İmla orfoqrafiya problemi, Termin məsələsi, Tədris-metodika məsələsi, Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi, Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Qurultayda iştirak edən görkəmli türkoloqlardan biri akademik V.V.Bartold olmuşdur. Akademik V.V.Bartold İsmailiyyə binasında keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın yeganə ən yüksək elmi dərəcəli iştirakçısı idi.

Fevralın 27-də keçirilən ikinci iclasda V.V.Bartold “Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin mövcud vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri” mövzusunda məruzə etmişdi (Первый, 2011: 26-41). Bartold məruzəsində qeyd etmişdir ki, “...türkologiya sahəsinə aid edilən elmi fənlər arasında türk tayfaları və xalqlarının tarixi xüsusi yer tutur. Yaşadıqları tarixi dövrlər boyu türklər, cüzi istisna ilə, öz dillərində tarixi ədəbiyyatlarını yarada bilməmişlər. Əlbəttə ki, köçəri türk tayfalarının tarixi mədəni qonşuları tərəfindən bizə məlumdur; türklər fəth etdikləri ölkələrdə məskunlaşaraq oturaq həyata keçib, türk sülalələrinin hakimiyyəti altında mədəni dövlətlər yaratmışlar... Bütün türk dövlətləri arasında yalnız Osmanlı İmperiyasının tarixini daha çox türk tarixi mənbələrinə əsaslanaraq öyrənmək mümkündür...” (Məmmədli, 2026: 66-67).

Akademik V.Bartold türk xalqlarının tarixi haqqında çox geniş və əhatəli məlumat vermişdir. Onun məruzəsində Orxon tarixi yazılı abidələrinin kəşfi və oxunması, professor Pelyonun tədqiqat-

larında dilçilik araşdırmaları, sanbilər, avarlar, yakutlar, çuvaşlar, hunlar, bulqarlar, xəzərlər, qırğızlardan bəhs edilmiş, bir sıra tədqiqatçıların araşdırmaları önə çəkilməmişdir. “Oğuz” və “uyğur” sözlərinin eyni mənşədən olduğu iddia olunsa da, onlar arasında fərqlər mövcuddur. Mahmud Kaşğarının yazdığı əsərdən, türklərin islamı könüllü qəbul etmələrindən, türklərin Orta Asiyanı fəth etmələrindən, müsəlman dünyasında türklərin əhəmiyyətli yer tutmasından, türk tayfalarının məskunlaşmalarından bəhs etmişdir. V.Bartoldun məruzəsi çox geniş olduğundan onların izahını vermək burada imkan xaricindədir.

Bartold yekunda ifadə edir ki, türk xalqları böyük bir mədəni toplumdur ki, bu xalqlar Qərbi mədəniyyətini mənimsəmək və öz milli irsini qorumaq kimi ikiqat çətin bir missiya qarşısındadır (Первый, 2011: 41).

Qeyd edək ki, Qurultayda ilk elmi məruzənin ona həvalə olunması alimin türkologiyada söz sahibi olmasının təsdiqi idi. Akademikin yalnız təəssürat və məlumatsızlığı nəticəsində “türkologiyaya daxil olmayan şəxs” saydığı Əli bəy Hüseynzadə qurultayla bağlı qeydlərində onun məruzəsindən bəhs edərək yazmışdı: “...səhər saat 10-da Bartold ərəb və fars qaynaqları əsasında Teymur tarixindən bəhs etdi. VII yüzillikdə Orhun yazıları ilə özlərini Türk adlandıran bir xalq tarix səhnəsinə çıxır. Yeni araşdırmalara görə, Çin ədəbiyyatında indiyə qədər məlum olmayan bir sıra vəsiqələr aşkar edilib ki, onlar Türk tarixinin ilk dövrlərinə işıq salmağa imkan verir. Bundan sonra o, “Qırğız” istilahının filoloji kökündən söz açdı. Bartoldun qənaətinə görə türklər islamı öz istəkləri ilə, heç bir təzyiq olmadan qəbul etmişdilər. Çin, Yava, Sumatra və Afrikada islamı yayılması da eyni şəkildə baş tutmuşdu. İslamı hər bir xalq qəbul edə bilər. Bartold burada türkmən kəlməsinin etimologiyası üzərində də dayandı” (525-ci qəzet, 2026: 6.3.).

Qeyd edilməlidir ki, Mərkəzi Asiya və Azərbaycan türklərinin qədim tarixinin zəngin ədəbi-mədəni irsinin öyrənilməsi Bartold yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən biri olmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə 1912-ci ildə N.Gəncəvi məqbərəsində ilk dəfə elmi prinsiplərlə qazıntı işləri aparılmışdı. Bartold 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində - Şərq fakültəsində “Müsəlman dünyasının tarixində Xəzəryanı vilayətlərin yeri haqda” mövzusunda məruzə etmişdi. Onun ən böyük xidmətlərindən biri də türk xalqlarının monumental folklor abidəsi olan “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının rus dilinə mükəmməl tərcüməsinin hazırlanması idi.

Qurultayın siyasi və elmi əsaslarının formalaşmasında İ.N.Borozdinin “Tatar mədəniyyəti sahəsində ən son elmi kəşflər”, A.S.Übeydullinin “Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı”, S.İ.Rudenkonun “Türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, D.Messaroşun “Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının müasir vəziyyəti və gələcəkdəki vəzifələr”, B.V.Çobanzadənin “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında”, N.N.Poppenin “Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, A.N.Genkonun “Türk dillərinin Yafəs dilləri ilə münasibəti haqqında”, N.İ.Aşmarinin “Türkologiyanın keçmişi və indiki vəziyyəti haqqında bəzi qeydlər”, S.Y.Malovun “Qədim türk dillərinin öyrənilməsi”, A.N.Samoyloviçin “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın perspektivləri, Q.F.Çursinin “Qafqaz türklərinin etnoqrafik öyrənilməsində yaxın vəzifələr”, F.V.Karl Müllerin “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında”, U.Əliyevin “Türk dillərinin öyrənilməsi metodları”, R.A.Açaryanın “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzularındakı məruzələri mühüm rol oynamışdır.

Tarixi taleləri müxtəlif olan türkdilli xalqları birləşdirən etnogenezləri, milli-mənəvi mədəniyyətləri və dillərinin tipoloji eyniliyidir. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı sovet məkanında türk xalqlarının dil, yazı və mədəniyyət siyasətinin müəyyənləşdiyi mühüm hadisə idi.

Cəlaləddin Qorxmazov tərəfindən təqdim edilən və türk dilləri ilə bağlı yeddi əsas məsələ müzakirə olunmuşdur: Əlifba məsələsi; Yazı-Orfoqrafiya problemi; Terminologiya məsələsi; Tədris-metodologiya məsələsi; Qohum və qonşu dillərlə qarşılıqlı təsir və əlaqə məsələləri; Türk dillərinin ədəbi dili məsələləri, ortaq ədəbi dil; Türk dillərinin böyük dil nəzəriyyəsi və tarixi problemləri.

Əsas müzakirə mövzuları. Türk dilləri ilə bağlı məsələlər müzakirə edilərkən əsas müzakirə mövzuları üç istiqamətdə müəyyən edilmişdi:

1. Əlifba məsələsi - ərəb qrafikasıdan latın qrafikasına keçidin zərurəti və onun təhsil, maarif və mətbuat sahəsindəki təsirləri.

2. Ədəbi dilin standartlaşdırılması – türk xalqlarında dialekt müxtəlifliyinin aradan qaldırılması və vahid ədəbi dilin formalaşdırılması.

3. Elm və mədəniyyətin təşkili – nəşriyyat işləri, dilçilik araşdırmaları və ortaq elmi əlaqələrin qurulması

Türk maarifçilərinin XIX yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba məsələsi iki qola şaxələnmişdi: ərəb və latın qrafikası. Azərbaycanın və ümumtürk dünyasının tanınmış maarifçiləri, mütəfəkkirləri M.F.Axundov, İ.Qaspiralı, A.Baytursunov, Ü.Hacıbəyli, M.Şahtaxtinski, H.Cavid, F.Köçərli, V.Xulflu və başqaları ərəb əlifbasının modernləşdirilməsi, islah edilməsi və ya latın qrafikası ilə əvəz olunması məsələsini müxtəlif dövrlərdə müzakirə mövzusunə çevirmişlər (Məmmədli, 2026: 149).

Hələ M.F.Axundovun əlifba layihələrini təqdim etdiyi vaxtdan ziyalılarımızın bir hissəsi ərəb əlifbasından imtina məsələsini qəbul etmirdilər və bütün xalqların öz keçmişindən, bu əlifba ilə yaranmış irsindən və digər türk xalqlarından ayrılması ilə nəticələnəcəyi qənaətində idilər. Lakin Birinci Türkoloji Qurultay iştirakçıları bu qənaətdə idilər ki, ərəb əlifbası ilə çap olunan nəşrlər əhəlinin çox kiçik bir hissəsi tərəfindən oxunur. Qarşıda savadı olmayan çoxmilyonluq kütlə durur və bu kütlə üçün həmin ədəbiyyat əlçatmazdır. Odur ki, bir ovuc ziyalını yox, elə həmin çoxmilyonluq kütləni düşünmək lazımdır.

Məlumdur ki, bu dövrdə SSRİ-nin xalqları ərəb əlifbasından istifadə edirdi. Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm tarixi qərarlarından biri latın əlifbasına keçid məsələsinin gündəmə gətirilməsi oldu. Qurultay bunu türk xalqlarının qarşısında duran əsas məsələ kimi qeyd edərək latın əlifbasının ərəb əlifbasına nisbətən üstünlüklərini göstərir, yeni əlifbaya keçid prosesinin necə həyata keçirilməsini xalqların öz öhdəsinə qoyurdu.

Qurultayda N.İ.İlminskinin, N.F.Yakovlevin, L.İ.Jirkovun, C.Məmmədzaadənin, A.Şərəfin, N.T.Türyakulovun, U.Əliyevin, A.İbrahimovun, F.Ağazadənin, R.İnoqamovun, S.M.Əfəndiyevin, Ə.Baytursunovun, H.S.Ayvazovun, Q.Tıstanovun, İ.Qoraçaylenin, S.Ağamalıoğlunun, Y.D.Polivanovun, T.Menzelin, J.Kastanyenin və başqalarının məruzə və çıxışlarında əlifba məsələsinin mahiyyəti, onun tərkibində olan ərəb və latın qrafikasının yeri və rolu, islah edilməsi, dəyişdirilməməsi və dəyişdirilməsi geniş müzakirə edilmişdir.

Uzun müzakirələrdən sonra Qurultay nümayəndələrinin gəldiyi ümumi nəticə bundan ibarət oldu ki, təklif olunan yeni latın əlifbası həm ərəb əlifbası, həm də onun islah olunmuş variantı ilə müqayisədə daha çox üstünlüklərə malikdir. Qurultayın 4 mart tarixli 13-cü iclasında əlifba məsələsi səsə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində 101 nəfər latın əlifbası tərəfdarlarının təklifinə, 7 nəfər ərəb əlifbası tərəfdarlarının təklifinə səs verdi, 9 nəfər nəfər isə bitərəf qaldı (Первый, 2011: 419). Bu, türk xalqlarının savadlanması, dünyaya integrasiyası və milli kimliyinin möhkəmlənməsi yolunda atılmış cəsarətli bir addım idi.

Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan əsas mövzulardan biri “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” məsələsi olmuşdur. Orfoqrafiya yalnız texniki yazı qaydalarının cəmi deyil, dilin ictimai həyatdakı funksionallığını, yazı mədəniyyətinin ötürülməsini təmin edən mühüm sistemdir (Məmmədli, 2026: 232).

Orfoqrafiya məsələsi Qurultayın 7-ci iclasında (1 mart 2026-cı il) müzakirə edilmişdir. İlk öncə Lev Şerba çıxış etmişdir. O, orfoqrafiyada ümumi və keçərli qaydalar vermək mümkün olmadığından ən düzgün yolu fonetik və etimoloji prinsipləri birləşdirməkdə görürdü (Первый, 2011: 337). Tədqiqatçılardan Ömərov, Manafov, Alparov, Əliyev, Yumanqulov, Ağazadə, Samoyloviç çıxış etmişlər. Müzakirələrdə Ömərov Şerbanın təklif etdiyi fonetik prinsipin üzərində dayanmış, etimoloji prinsipin müsbət və mənfi tərəflərindən bəhs etmişdir. Urmanov çıxışında orfoqrafiya məsələsini əlifba problemi ilə vəhdətdə öyrənilməsini qeyd edib. Martın 1-də keçirilən 2 iclasda rus türkoloqu Şerbanın və Q. İbrahimovun məruzələri ətrafında çıxışlar oldu.

Qurultay iştirakçıları orfoqrafiyanın tarixi inkişafını, müxtəlif türk dillərində formalaşmış yazı ənənələrini və onların praktik tətbiqində meydana çıxan problemləri nəzərdən keçirərək, elmi prinsiplərə əsaslanan vahid orfoqrafik sistemin zəruriliyini qeyd etmişlər.

Birinci Türkoloji Qurultayda orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi göstərdi ki, türk dillərində yazı sisteminin inkişafı fonetik prinsiplərin tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Qurultay iştirakçıları ərəb əlifba-

sının türk dillərinə uyğun gəlmədiyini və fonetik uyğunsuzluqlar yaratdığını qeyd edərək, latın əlifbasına keçidin orfoqrafiya problemlərini köklü şəkildə həll edə biləcəyini vurğulamışlar (Elm, 2026: 6. 2.).

Terminologiya məsələsi müzakirə edilmiş və qeyd edilmişdir ki, türk xalqları arasında vahid terminoloji sistem mövcud deyildi. Terminologiya sistemində ərəb və fars mənşəli sözlərin say dinamikası isə Azərbaycan dilinin keçdiyi mürəkkəb tarixi proseslərlə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Lakin XX əsrin əvvəllərində baş vermiş dəyişikliklər, elm və mədəniyyətin inkişafı dilin lüğət tərkibinə və sözlərin semantikasına ciddi təsir göstərmişdir. Yeni söz və terminlər yaranmışdır.

Terminologiya ilə bağlı qurultayda H.Odabaş, A.Zifeld, B.Çobanzadə, H.Zeynallı, F.Baytursunov, B.Suleyev, Ş.Manatov və b. məruzə və çıxışlarında termin yaradıcılığı, elmi terminologiya sistemi, termin sisteminin müxtəlifliyi, termin yaradıcılığında türk sözlərindən istifadə və b. məsələlərdən bəhs edilmişdir.

Qurultayda türk dillərinin ədəbi dili məsələləri müzakirə edilmişdir. Müzakirələrdə ədəbi dilin formalaşması, normaya salınması və sabitləşdirilmiş dil formasını ifadə etdiyini qeyd etmişlər. Ədəbi dil ilə bağlı ilk məruzəni M.F.Köprülüzadə etmişdir (Məmmədli, 2026: 269). Köprülüzadə bildirdi ki, türk xalqları tarix boyu ortaq əbədi dil potensialına malik olub. B.Berdiyev, A.Samoyloviç, N.Türkyakubov, H.Ayvazov, H.Cəbiyev və b. məruzə və çıxışlarda ədəbi dilin formalaşmasından, onun inkişaf tarixindən bəhs etmişlər. Türk ədəbi dilinin norma və üslub xüsusiyyətləri, eləcə də türk xalqlarının ana yurdu məsələsi də müzakirə obyektı oldu.

Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan məsələlərlə əlaqədar mühüm qərarlar qəbul edildi. Bu qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusi mühüm yer tuturdu.

Nəticə. Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan məsələlər və qəbul edilən qərarların çox böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. Çünki zaman keçdikcə bu mötəbər elmi toplantının yalnız öz dövrü üçün deyil, bütövlükdə Türk dünyasının gələcək inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıdığı təsdiqlənmişdir. Bu qurultay həm elmi, həm siyasi cəhətdən olduqca böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Burada türk xalqlarının bir çox ortaq elmi problemi, onların tarixi, mədəniyyəti müzakirə edilmişdir ki, onların içərisində ən əsası yeni əlifbaya keçid məsələsi idi.

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadəyə də geniş yer verilirdi. Qurultayın qərarına əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu.

Qurultayın qərarı ilə Sovetlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçildi. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçdikdən 5 il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbaya keçdi.

Qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929-1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kiril əlifbasından istifadə qərarı qəbul edildi.

Otuzuncu illərin sonunda qurultayın bir çox iştirakçısı pantürkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya edildi və öldürüldü. Ümumiyyətlə qurultayın 100-dən artıq iştirakçısı müxtəlif formada repressiyalara məruz qaldı.

Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Birinci Türkoloji Qurultaya dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət verildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamları ilə Birinci Türkoloji Qurultayın 80, 90 və 100 illik yubileylərinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfranslar keçirildi. Sərəncamda deyildiyi kimi, XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi.

Tariximizdə öz əbədi möhürünü vuran, dəyərli töhfələrini verən Birinci Türkoloji Qurultayda qaldırılan global məsələlər bu gün də olduqca aktualdır və əhəmiyyətlidir. Azərbaycan 1991-ci ildə

öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Türk dünyası ilə siyasi-iqtisadi və mədəni-ədəbi əlaqələrini geniş şəkildə qurmuş və bu sahədə bir sıra uğurlu nəticələr əldə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (2008). Yeddi cildə, VI cild. Bakı, Elm: 568
2. “Azərbaycan” qəzeti. 2026-cı il
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 103, siy. 3, iş 35
4. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəfləri (2016). Elmi sessiyanın materialları (10 iyun 2016-cı il). Bakı, Elm və təhsil: 460
5. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları (I hissə, 14-15 noyabr 2016-cı il). Bakı, Elm və Təhsil: 482.
6. 525-ci qəzet. 2026-cı il.
7. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 22 oktyabr 2025-ci il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 2025, 23 oktyabr.
8. “Elm” qəzeti. 2026-cı il.
9. “Ədəbiyyat qəzeti”. 2026-cı il.
10. “Xalq qəzeti”. 2026-cı il.
11. Xəlilov, B. (1999). Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı, Elm: 212
12. İbrahimov, E. (2026). Birinci Türkoloji Qurultayda ortaqlar əlifba, imla və ədəbi dil məsələləri. Xankəndi: 240.
13. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, “Gənclik”: 748.
14. Menzel, T. (2017). 1926, Bakı I Türkoloji Qurultayı. Konya, Nişan: 14-15.
15. Məmmədli, N. (2026). 1926-cı il I Türkoloji Qurultayı tarixi zəmində, arxiv sənədlərində, milli mətbuatda. Bakı, “Elm və təhsil”: 828.
16. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд (2011). Стенографический отчет. 26 февраля – 5 марта 1926 г. Баку, “Nağıl evi”: 552.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

*Председатель Нахчыванского отделения НАНА, академик
Профессор Нахчыванского государственного университета*

ПЕРВЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД: КАК ЗНАМЕНАТЕЛЬНОЕ СОБЫТИЕ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

В статье на основе фактических материалов исследованы причины необходимости созыва и проведения I Тюркологического съезда, состоявшегося в Баку в 1926 году, его состав, круг обсуждавшихся вопросов, принятые решения и их историческое значение. Установлено, что на заседаниях съезда рассматривались вопросы истории, литературы, языка, алфавита, этнографии и культуры тюркских народов. На съезде были всесторонне разработаны научно-методические принципы перехода на алфавит на основе латинской графики. Таким образом, становится очевидным, что Первый Тюркологический съезд вошёл в историю как одно из наиболее значимых событий культурной жизни тюркских народов, в том числе азербайджанского народа, в XX веке. Поскольку Бакинский тюркологический съезд был не только лингвистическим событием, но и сыграл особую роль в формировании научного и культурного единства тюркского мира.

Ключевые слова: Тюркологический съезд, тюркские народы, Баку, общий алфавит, общий язык, терминология, история, культура.

ISMAYIL HAJIYEV

Chairman of the Nakhchivan Branch of ANAS, academician

Professor of Nakhchivan State University

**THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS:
A LANDMARK EVENT IN THE CULTURAL LIFE OF THE TURKIC PEOPLES**

This article examines, on the basis of factual materials, the necessity for convening the First Turkological Congress held in Baku in 1926, its organization and composition, the issues discussed, the resolutions adopted, and their historical significance. It becomes clear that the history, literature, language, alphabet, ethnography, and culture of the Turkic peoples were discussed during the sessions of the Congress. At the Congress, the scientific and methodological principles for the transition to a Latin-based alphabet were developed in detail. Thus, it becomes evident that the First Turkological Congress has gone down in history as one of the most significant events in the cultural life of the Turkic peoples, including the Azerbaijani people, in the twentieth century. Because the Baku Turkological Congress was not merely a linguistic event; it also played a significant role in the formation of the scientific and cultural unity of the Turkic world.

Keywords: Turkological Congress, Turkic peoples, Baku, common alphabet, common language, terminology, history, culture.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.
